

Ο METUS HOSTILIS ΩΣ ΠΑΡΑΓΩΝ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΩΣ ΤΗΣ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΣΑΛΛΟΥΣΤΙΟ

Μεταξύ των βασικών δυνάμεων και γενεσιουργών παραγόντων της ιστορίας κατά το Σαλλούστιο και το κατ' εξοχήν πρότυπό του, το Θουκυδίδη, είναι, όπως εκτέθηκε και σε πρόσφατη ανακοίνωσή μας¹, το *ingenium humanum*² ή *natura mortalium*,³ η φύσις ανθρώπων⁴ κατά το μεγάλο Αλιμούσιο ιστορικό.

Μέσα δε στον όρο αυτό περιλαμβάνεται ολόκληρο το φάσμα των σωματικών, ψυχικών και πνευματικών δυνάμεων και ιδιοτήτων του ανθρώπου, ο χαρακτήρας, οι αρετές, οι αδυναμίες και τα πάθη των ατόμων που αποτελούν την κοινωνικοπολιτισμική ομάδα. Από το ευρύ αυτό θέμα θα μας απασχολήσει εδώ μόνο ένας μικρός τομέας, το συναίσθημα του φόβου, και μάλιστα όχι σε όλη την έκτασή του, αλλά μόνο στη θετική πλευρά του και σε ό,τι αφορά τις σχέσεις προς τους εξωτερικούς εχθρούς, τους εχθρούς της πατρίδος.

Ας παρακολουθήσω με τη σειρά την πορεία της σκέψης του Σαλλουστίου. Στην παρέκβαση της μονογραφίας του *De Catilinae coniuratione*, η οποία ονομάστηκε και «αρχαιολογία» ρωμαϊκή, ο Ρωμαίος ιστορικός γράφει:

*Sed ubi labore utque iustitia res publica crevit, reges magni bello domiti, nationes ferae et populi ingentes vi subacti, Carthago aemula imperi Romani ab stirpe interiit, cuncta maria terraeque patebant, saevire fortuna ac miscēre omnia coepit. qui labores, pericula, dubias atque asperas res facile toleraverant, iis otium divitiarumque, optanda alias, oneri miseriaeque fuere. igitur primo pecuniae, deinde imperi cupido crevit: ea quasi materies omnium malorum fuere.*⁵

Δηλαδή, όταν με το μόχθο και την εργατικότητα των πολιτών της και τους δίκαιους θεσμούς και νόμους η Ρωμαϊκή Πολιτεία μεγάλωσε και δαμάστηκαν έπειτα από

1. Έγινε στις 6-9-1985 στα πλαίσια του Α' Διεθνούς Επιστημονικού Συμποσίου για τον Θουκυδίδη ('Αλμος, 4-7 Σεπτεμβρίου 1985) με θέμα: «Σαλλούστιος και Θουκυδίδης».

2. ...*more ingeni humani* (Iug. 93,3) πδ. Iug. 2,4· *nobis primae dissensiones vitio humani ingenii evenere* (Hist. 1,7).

3. ... *ceterum ingenium, quo neque melius neque amplius aliud in natura mortalium est* (Iug. 2,4)· *terrebat eum natura mortalium avida imperi et praiceps* (Iug. 6,3).

4. και επέπεσε πολλά και χαλεπά κατά στάσιν ταῖς πόλεσι, γιγνόμενα μὲν καὶ αἰεὶ ἐσόμενα, ἕως ἄν ἡ αὐτὴ φύσις ἀνθρώπων ἦ (Θουκ. 3,82,2)· καὶ τῶν νόμων κρατήσασα ἡ ἀνθρωπεῖα φύσις (Θουκ. 3,84,2)· καὶ τῶν μελλόντων ποτέ αὐθις κατὰ τὸ ἀνθρώπινον τοιούτων καὶ παραπλησίων ἔσεσθαι (Θουκ. 1,22,4).

5. Cat. 10,1-3.

σκληρούς πολέμους πανίσχυροι βασιλείς και υποτάχθηκαν με τη δύναμη των όπλων άγρια πολεμικά έθνη και πολυπληθέστατοι λαοί και αφού καταστράφηκε ολοσχερώς η μεγάλη αντίζηλος της Ρώμης, η Καρχηδών, και όταν πλέον όλες οι στεριές και οι θάλασσες της γης είχαν ανοίξει διάπλατα για το ρωμαϊκό εμπόριο και τη διείσδυση, τότε η τύχη άρχισε να γίνεται εχθρική για τη Ρώμη και να τα φέρνει όλα άνω - κάτω. Για εκείνους που με τόση ευκολία και καρτερία είχαν υπομείνει μόχθους, κινδύνους, κρίσιμες και σκληρότατες καταστάσεις, γι' αυτούς η ειρήνη και ο πλούτος, τα αγαθά που υπό κανονικές συνθήκες είναι ευκατρία για κάθε άνθρωπο, έγιναν δάρος και αφορμή δυστυχίας. Γιατί είχαν ως συνέπεια την αύξηση αρχικά μεν της φιλαργυρίας, έπειτα δε της φιλαρχίας, που υπήρξαν η ρίζα όλων των κακών. Στη συνέχεια ο Σαλλούστιος απαριθμεί και εξηγεί τη γένεση όλων αυτών των κακών και ελαττωμάτων.

Από την ανάλυση του χωρίου αυτού προκύπτει ότι για την εξιδανικευμένη στον «Κατιλίνα» προγονική ρωμαϊκή κοινωνία η ύπαρξη ισχυρών και επίφοβων εξωτερικών εχθρών, προς τους οποίους έπρεπε να παλεύη ακατάπαυστα το Ρωμαϊκό Κράτος, υπήρξε ισχυρότατος συνεκτικός παράγων της κοινωνίας και μέσον διατήρησης της σωματικής και ψυχικής ρώμης των πολιτών, που ήταν προϋπόθεση για τα θαυμάσια ρωμαϊκά επιτεύγματα εκείνης της εποχής.

Το ένστικτο αυτοσυντηρήσεως, κεντριζόμενο απ' το φόβο, που προκαλούσαν οι ποικιλώνυμοι και τρομακτικά υπέρτεροι σε αριθμητική ισχύ και υλικά μέσα αντίπαλοι, δεν άφηγε στη ρωμαϊκή κοινότητα και σε κάθε Ρωμαίο περιθώρια χαλάρωσης, πολυτέλειας, σπατάλης, εγωκεντρικής συμπεριφοράς. Έπρεπε ο καθένας και η κάθε ομάδα να λειτουργούν σωστά μέσα στο κοινωνικό πλαίσιο, όπου ήταν εντεταγμένοι, να είναι ένα τέλειο εξάρτημα στο μηχανισμό της Ρωμαϊκής Πολιτείας για να μπορέσει αυτή να επιδιώξη και να προχωρήσει.

Οι εξωτερικές δε κοινωνικοπολιτικές συνθήκες και η ανάγκη αντιμετώπισης των κινδύνων κρατούσαν τους Ρωμαίους σε τέτοιο σημείο έντασης και εγρήγορσης, ώστε να θεωρούν ως φυσική πλέον κατάσταση — όπως και πράγματι είναι για τις ευνομούμενες πολιτείες — τη δικαιοσύνη και το κοινωνικό καλό: *ius bonumque apud eos non legibus magis quam natura valebat*⁶. Και η γενναιότητα και η αρετή είχε δαμάσει τα πάντα: *virtus omnia domuerat*⁷.

Αντίθετα, όταν εξέλιπαν οι εξωτερικές πιέσεις και οι κίνδυνοι, όταν τα αγαθά της ειρήνης και του πλούτου πλημμύρισαν τη ρωμαϊκή αγορά, επήλθε η χαλάρωση και μέσα στους λιτοδίαιτους και «ενάρετους» Ρωμαίους, στο λαό και τους ευγενείς, ξύπνησαν τα πάθη και τα ελαττώματα, που φωλιάζουν στην ανθρώπινη φύση (*natura*) και τα οποία η παγερότης του εξωτερικού φόβου κρατούσε σε κάποιο είδος νάρκης⁸.

Σαφέστερα διατυπώνει την ανωτέρω άποψη ο Σαλλούστιος στο έργο του *Bellum*

6. Ibid. 9,1.

7. Ibid. 7,6.

8. Πβ. Fr. Klingner, Über die Einleitung der Historien Sallusts, Hermes 63 (1928), σσ. 166, 176, 178 κ.εξ. (ανατ. εις V. Pöschl, *Sallust*, Darmstadt 1970, σσ. 2,11,13), H.Patzer, *Sallust und Thukydides*, Neue Jahrb. 4 (1941), σ. 131 (ανατ. εις V. Pöschl, *Sallust*, Darmstadt 1970, σ.113 κ.εξ.), D.C.Earl, *The Political Thought of Sallust*, Amsterdam 1966 (ανατ.), σσ. 13,47.

Iugurthinum στην παρέκδοσή του για τους κομματικούς ανταγωνισμούς στη Ρώμη (κεφ. 41 - 42), όπου διαβάζουμε: *Ceterum mos partium atque factionum ac deinde omnium malarum artium paucis ante annis Romae ortus est otio atque abundantia earum rerum, quae prima mortales ducunt. nam ante Carthaginem deletam populus et senatus Romanus placide modesteque inter se rem publicam tractabant, neque gloriae neque dominationis certamen inter civis erat: metus hostilis in bonis artibus civitatem retinebat. sed ubi illa formido mentibus decessit, scilicet ea, quae res secundae amant, lascivia atque superbia incessere*⁹.

Εξ άλλου η συνήθεια των κομμάτων και των φατριών και όλων κατόπιν των (παράκλουθων) κακών ξεκίνησε στη Ρώμη πριν από λίγα χρόνια εξ αιτίας της ησυχίας και της αφθονίας όλων εκείνων των πραγμάτων, τα οποία είναι πρώτα στην εκτίμηση των ανθρώπων. Διότι πριν απ' την καταστροφή της Καρχηδόνας ο Ρωμαϊκός λαός και η σύγκλητος κυβερνούσαν την Πολιτεία μέσα σε ένα ήρεμο πολιτικό κλίμα και επεδείκνυαν μετριοπάθεια αναμεταξύ τους, οι δε πολίτες δεν κατέφευγαν σε οξείς ανταγωνισμούς ούτε για τη δόξα ούτε για την εξουσία: ο φόβος του εχθρού (*metus hostilis*· και ξέρομε απ' τις επιθέσεις του Αννίβα προ πάντων τί είδους φόβο και τί λαχτάρες πέρασαν οι Ρωμαίοι) συγκρατούσε την Πολιτεία μέσα στα πλαίσια της σύνεσης και της σωστής συμπεριφοράς¹⁰. Όταν όμως οι ψυχές τους λυτρώθηκαν από το φόβο εκείνο, τότε εισέδυσαν η ακολασία και η αλαζονεία, δηλαδή τα πάθη εκείνα, που υποθάλπονται από την ευδαιμονία.

Με τα παραπάνω χωρία ο Σαλλούστιος παρουσιάζει, όπως νομίζουμε, τη θετική πλευρά του φόβου, δηλαδή ότι ο φόβος διαφυλάσσει τη λειτουργία του πολιτισμού. Και βασική λειτουργία του πολιτισμού είναι η προσαρμογή, που αναφέρεται στη διαδικασία της αντιμετώπισης ενός ειδικού φυσικού, βιολογικού και κοινωνικού περιβάλλοντος προς επίλυση των ουσιωδών αναγκών επιβίωσης. Ο Ρωμαίος ιστορικός τονίζει κυρίως την πλευρά του κοινωνικοπολιτικού περιβάλλοντος, ενώ το βιολογικό έμμεσα μόνο απεικονίζεται από τον υψηλό δείκτη του πρώτου. Μέσα από αυτό το πρίσμα ο φόβος εμφανίζεται ως ένας κώδικας προσαρμογής. Η πολιτιστική γνώση, η οποία είναι θέβαια η βάση για την ανθρώπινη επιβίωση και διακρίνει το ανθρώπινο στοιχείο από τα άλλα ζώα, οδηγεί στο σωστό μέτρο (*Μέτρον ἄριστον*)¹¹, που κατά το Σαλλούστιο ρυθμίζεται με το φόβο του εχθρού. Ο φόβος εμπλέκεται στην όλη κοινωνική, πολιτιστική και υλική ζωή και επιδρά στην κοινωνική συμπεριφορά. Η επίδραση του φόβου διατηρεί κατά τον ιστορικό ένα συγκεκριμένο, γνωστό πρότυπο πολιτισμού (*civitas - res publica magna et pulcherrima*)¹² και λειτουργεί ως

9. Iug. 41,1-3.

10. Πβ. Hans Drexler, *Die moralische Geschichtsauffassung der Römer*, Gymnasium 61 (1954), σ. 169 (ανατ. εις R. Klein, *Das Staatsdenken der Römer*, Darmstadt 1973, σ. 256), R. Frank, *The Bridle of Fear, Prudentia* 17.1 (1985), σ. 19.

11. Γνωμικό αποδιδόμενο στον εκ Λίνδου της Ρόδου σοφό και ποιητή Κλεόβουλο. Πβ. *Οί δ' αγαθοί πάντων μέτρον ἴσασιν ἔχειν* (Θέογγ. 614): *Ἐπεται δ' ἐν ἑκάστῳ μέτρον* (Πινδ. Ὀλ. 13,47): *παντός ὄραν μέτρον* (Πινδ. Πυθ. 2,34).

12. *...de moribus civitatis... quo modo rem publicam habuerint... ut paulatim inmutata res pulcherrima atque optima pessima ac flagitiosissima facta sit* (Cat. 5,9): *Nolite existumare maiores nostros armis rem publicam ex parva magnam fecisse. si ita esset, multo pulcherrimam eam nos haberemus* (Cat. 52,19-20)· πβ. Cat. 10,6· 31,1· 53,5· Iug. 3-4· 42,4-5.

δύναμη κοινωνικής εξισορρόπησης.

Παρόμοιες απόψεις διατύπωνε ο Σαλλούστιος στις «Ιστορίες» του, όπως διαπιστώνεται από τις μαρτυρίες και τα λίγα συντρίμια, που έχουν περισωθή από το ωριμότερο εκείνο έργο του. Η πιο καλή μαρτυρία νομίζω ότι είναι του Αυγουστίνου, ο οποίος στο δεύτερο βιβλίο του *De civitate dei* έργου του γράφει ρητώς ότι στο προοίμιο του πρώτου βιβλίου των «Ιστοριών» ο Σαλλούστιος — τροποποιώντας τις προηγούμενες απόψεις του — υποστήριξε ότι η ιδανική κατάσταση της επικράτησης της δικαιοσύνης, της αρετής και της ομόνοιας στη Ρωμαϊκή Πολιτεία ήταν σχετικά βραχύδια και υπήρξε σε δύο μόνο περιόδους της ρωμαϊκής ιστορίας, πάντοτε όμως ως συνέπεια εχθρικού φόβου και εξωτερικής πίεσεως.

Η πρώτη περίπτωση ήταν εκείνη μετά την έξωση του Ταρκυνίου, ο οποίος ζήτησε τη δόξη των Ετρούσκων. Προς αντιμετώπιση του τυρρηνικού κινδύνου και των πολέμων, που ακολούθησαν, οι Ρωμαίοι αναγκάστηκαν να πολιτευθούν με δικαιοσύνη και μετριοπάθεια. Αιτία όμως υπήρξε ο φόβος του εξωτερικού πολέμου: *metum dixit fuisse causam, quoniam metuebatur bellum, quod rex Tarquinius regno atque Urbe pulsus Etruscis sociatus contra Romanos gerebat*¹³.

Η δεύτερη περίπτωση ήταν εκείνη μεταξύ του δευτέρου και του τρίτου Καρχηδονιακού πολέμου: *Nam cum optimis moribus et maxima concordia populum Romanum inter secundum et postremum bellum Carthaginiense commemorasset egisse, causamque huius boni non amorem iustitiae, sed stante Carthagine metum pacis infidae fuisse dixisset (unde et Nasica ille ad reprimendam nequitiam servandosque istos mores optimos, ut metu vitia cohiberentur, Carthaginem nolebat everti): continuo subiecit idem Sallustius et ait: «At discordia et avaritia atque ambitio et cetera secundis rebus oriri sueta mala post Carthaginis excidium maxime aucta sunt...».*

Πάλι δηλαδή αιτία των αρίστων ηθών και της μεγάλης ομόνοιας ήταν ο φόβος της Καρχηδόνας, την καταστροφή της οποίας αγωνίστηκε ματαίως να αποτρέψει ο Σκιπίων Νασικός ακριβώς για να συγκρατή με το δέος που ενέπνεε τις μικρότητες και τα πάθη στη ρωμαϊκή κοινωνική και πολιτική ζωή¹⁵ και για να συντελή στη διατήρηση της ανδρείας και της πνευματικής αγρύπνιας. Αντίθετα μετά την καταστροφή της ανταγωνίστριας πόλης η διχόνοια, η φιλαργυρία, η φιλαρχία και όλα τα ελαττώματα με ραγδαίο πλέον ρυθμό σάρωσαν και καταβαράθρωσαν τα προγονικά ήθη σαν ορμητικός χειμάρρος, όπως αναφέρεται παρακάτω: *Ex quo tempore, ut ait, maiorum mores non paulatim ut antea, sed torrentis modo praecipitati...*¹⁶.

Εδώ πρέπει να υπογραμμισθή ότι από τον τρόπο που παρατίθενται και σχολιάζονται οι απόψεις του Σαλλουστίου, καθώς και οι αντιρρήσεις του Σκιπίωνος για την καταστροφή της Καρχηδόνας, φαίνεται ότι ο Αυγουστίνος συμφωνεί απόλυτα ότι η εξωτερική πίεση και ο εχθρικός φόβος αποτελούσαν καίριο μέσο για την διατήρηση της αρετής και της συνοχής καθώς και για την πρόοδο της ρωμαϊκής κοινω-

13. Aug. *De civ. dei* 2,18.

14. *Ibidem*.

15. Πβ. M.Gelzer, *Nasicas Widerspruch gegen die Zerstörung Karthagos*, Phil. 86 (1931), σσ. 270-272 (Kleine Schriften II, σ.47-49).

16. Aug. *De civ. dei* 2,18.

νίας και Πολιτείας.

Σημειώνομε επίσης ότι η διατύπωση *metum pacis infidae*, που αναφέρεται στη δολιότητα και απιστία των Καρχηδονίων και δηλώνει ότι ούτε στις ειρηνικές περιόδους εκλείπει τελείως η σκιά του εχθρικού φόβου, έχει, δυστυχώς, μια αιώνια ισχύ και επικαιρότητα. Νομίζει κανείς ότι διαβάζει νεώτερες κυνικές διακηρύξεις ότι οι συνθήκες υπογράφονται για να παραβιαστούν στην πρώτη ευκαιρία ή ότι ακούει σχόλια και δηλώσεις αμοιβαίας δυσπιστίας και μυστικών πολεμικών προπαρασκευών, που ακολουθούν τις συνθήκες ειρήνης και τα σύμφωνα μη επιθέσεως και περιορισμού των πολεμικών οπλοστασίων. Δεινά που ταλαιπωρούν και φαίνεται ότι θα εξακολουθήσουν να ταλαιπωρούν τους λαούς και την ανθρωπότητα ολόκληρη *vitiū humani ingenii* και *ἕως ἄν ἡ αὐτὴ φύσις ἀνθρώπων ᾗ*.

Αξιοσημείωτο είναι ότι οι απόψεις του Σαλλουστίου και του Αυγουστίνου κατόπιν για την επίδραση του εχθρικού φόβου στη διαμόρφωση της ρωμαϊκής ιστορίας εμφανίζονται σχεδόν ταυτόσημες με εκείνες του Διοδώρου του Σικελιώτη, ο οποίος ήταν σύγχρονος του Σαλλουστίου και είχε διαμείνει αρκετό χρόνο και στη Ρώμη:

Πρός δέ τούτοις σωζομένης μὲν τῆς Καρχηδόνας ὁ ἀπὸ ταύτης φόβος ἠνάγκαζεν ὁμονοεῖν τοὺς Ῥωμαίους καὶ τῶν ὑποτεταγμένων ἐπεικῶς καὶ ἐνδόξως ἄρχειν, ὧν οὐδὲν κάλλιόν ἐστι πρὸς ἡγεμονίας διαμονήν τε καὶ αὔξησιν· ἀπολομένης δὲ τῆς ἀντιπάλου πόλεως πρόδηλος ἦν ἐν μὲν τοῖς πολίταις ἐμφύλιος πόλεμος ἐσόμενος, ἐκ δὲ τῶν συμμάχων ἀπάντων μῖσος εἰς τὴν ἡγεμονίαν διὰ τὴν εἰς αὐτοὺς ἐκ τῶν ἀρχόντων πλεονεξίαν τε καὶ παρανομίαν. ἅπερ ἅπαντα συνέβη τῇ Ῥώμῃ μετὰ τὴν τῆς Καρχηδόνας κατασκαφήν· καὶ γὰρ ἐπικίνδυνοι δημαγωγίαι καὶ χώρας ἀναδασμοὶ καὶ συμμάχων ἀποστάσεις μεγάλαι καὶ ἐμφύλιοι πόλεμοι πολυτεῖς καὶ φοβεροὶ καὶ τᾶλλα τὰ προαγορευθέντα ὑπὸ τοῦ Σικελιώτους ἠκολούθησεν¹⁷.

Τι δηλώνει η ομοιότητα αυτή; Αλληλεπίδραση ή κοινή πηγή; Ένδειξη υπέρ της δεύτερης περίπτωσης αποτελεί και η ρητή εμφάνισή της ως γνώμης και πολιτικής των Σικελίωνων, τόσο από το Διόδωρο, όσο και από τον Αππιανό¹⁸ και τον Αυγουστίνo¹⁹. Κοινή πηγή θεωρείται ο Ποσειδώνιος, ο οποίος πάλι φαίνεται να ακολουθήσει στο σημείο αυτό τον Πολύβιο για να παρακολουθήσωμε το φαινόμενο οπισθοχωρητικώς. Το ίδιο δε το ανωτέρω χωρίον του Διοδώρου πιστεύεται ότι προέρχεται από το «περί ἀρετῶν» σύγγραμμα του Ποσειδωνίου και ο F. Jacoby το έχει συμπεριλάβει αυτούσιο στα αποσπάσματα του Απαμέως — Ροδίου φιλοσόφου, ιστορικού και γεωγράφου²⁰.

Αλλά η απώτερη γνωστή και φραστικώς εγγύτερη πηγή της θεωρίας του Σαλλουστίου για την επίδραση του εχθρικού φόβου επάνω στα πράγματα και την εξέλιξη της Ρωμαϊκής Πολιτείας φαίνεται ότι είναι ο Πολύβιος, ο οποίος ασχολείται διεξο-

17. Διόδ. Σικ. 34/35,33,5-6.

18. καὶ ὁ Σικελίων ἐς αὐτὰς ἐδόκει μάλιστα τοὺς Ῥωμαίους ἐναγαγέσθαι, εἴτε τῶν εἰρημένων οὐνεκα λογισμῶν, εἴτε ὡς ἀρκοῦν Ῥωμαίους ἐς εὐτυχίαν τό μόνην ἀφελέσθαι Καρχηδονίους τὴν ἡγεμονίαν· εἰσὶ γὰρ οἱ καὶ τόδε νομίζουσιν, αὐτόν ἐς Ῥωμαίων σωφρονισμόν ἐθελήσαι γείτονα καὶ ἀντίπαλον αὐτοῖς φόβον ἐς αἰὲ καταλιπεῖν, ἵνα μὴ ποτε ἐξυδρίσειαν ἐν μεγέθει τύχης καὶ ἀμερομνία. (Αππ. Λιβ.65).

19. Βλ. παραπάνω.

20. F. Gr. Hist. ΠΑ, σ. 297 - 298, απόσπ. 112.

δικά με τη λειτουργία και τις αρετές του ρωμαϊκού πολιτεύματος. Εν συνεχεία, διακρίνοντας εσωτερικά και εξωτερικά αίτια και τρόπους με τους οποίους επέρχεται η φυσική φθορά και μεταβολή των πάντων, επομένως και κάθε είδους πολιτεύματος, γράφει γενικά για την πολιτεία, εννοώντας κατά κύριο λόγο τη Ρωμαϊκή: *ὅταν γάρ πολλούς καί μεγάλους κινδύνους διωσαμένη πολιτεία μετά ταῦτα εἰς ὑπεροχὴν καὶ δυναστείαν ἀδήριτον ἀφίκηται, φανερόν ὡς εἰσοικιζομένης εἰς αὐτὴν ἐπὶ πολὺ τῆς εὐδαιμονίας συμβαίνει τοὺς μὲν βίους γίνεσθαι πολυτελεστέρους, τοὺς δ' ἄνδρας φιλονεικοτέρους τοῦ δέοντος περὶ τε τὰς ἀρχάς καὶ τὰς ἄλλας ἐπιβουλὰς. ὧν προβαίνοντων ἐπὶ πλέον ἄρξει μὲν τῆς ἐπὶ τὸ χεῖρον μεταβολῆς ἢ φιλαρχία καὶ τὸ τῆς ἀδοξίας ὄνειδος, πρὸς δέ τούτοις ἢ περὶ τοὺς βίους ἀλαζονεία καὶ πολυτέλεια, λήψεται δέ τὴν ἐπιγραφὴν τῆς μεταβολῆς ὁ δῆμος, ὅταν ὑφ' ὧν μὲν ἀδικεῖσθαι δόξη διὰ τὴν πλεονεξίαν, ὑφ' ὧν δέ χαννωθῆ κολακευόμενος διὰ τὴν φιλαρχίαν. τότε γάρ ἐξοργισθεὶς καὶ θυμῷ πάντα βουλευόμενος οὐκέτι θελήσει πειθαρχεῖν οὐδ' ἴσον ἔχειν τοῖς προεστώσιν, ἀλλὰ πᾶν καὶ τὸ πλείστον αὐτός. οὐ γενομένου τῶν μὲν ὀνομάτων τὸ κάλλιστον ἢ πολιτεία μεταλήψεται, τὴν ἐλευθερίαν καὶ δημοκρατίαν, τῶν δέ πραγμάτων τὸ χεῖριστον, τὴν ὀχλοκρατίαν²¹.*

Οι εκφράσεις πολλούς και μεγάλους κινδύνους διωσαμένη ή πολιτεία και *reges magni bello domiti, nationes ferae et populi ingentes vi subacti, εἰς ὑπεροχὴν καὶ δυναστείαν ἀδήριτον ἀφίκηται* και *res publica crevit, εἰσοικιζομένης εἰς αὐτὴν τῆς εὐδαιμονίας και divitiarum, cuncta maria terraeque patebant, φιλαρχία και imperi cupiditas, ἀλαζονεία και superbia²² πολυτέλεια και luxuria* (σε πολλά άλλα χωρία)²³, ὁ δῆμος ἐξοργισθεὶς καὶ θυμῷ πάντα βουλευόμενος και *populus libertatem in lubricum vortere²⁴* κ.λπ. καθὼς και η ὅλη ανατομία των νοσογόνων και διαλυτικών τάσεων που κυφοροῦνται μέσα στις κοινωνίες της αφθονίας και της ευδαιμονίας ἔχουν μια φραστική και λογική αντιστοιχία στον Πολύβιο και το Σαλλούστιο, που δεν μπορεί να εἶναι τυχαία.

Ο Πολύβιος μάλιστα διακρίνει δύο τρόπους, με τους οποίους εκφυλίζονται και φθείρονται οι πολιτείες και τα πολιτεύματα, εκείνον που προέρχεται από εξωτερικά αίτια και εκείνον που προκαλείται από εσωτερικές αιτίες²⁵. Στη συμπλοκή και επενέργεια όλων αυτών των αιτιών πολύ σημαντική θέση κατέχει ο ἔξωθεν φόβος: *ὅταν μὲν γάρ τις ἔξωθεν κοινὸς φόβος ἐπιστᾶς ἀναγκάσῃ σφᾶς συμφρονεῖν καὶ συνεργεῖν ἀλλήλοις, τηλικαύτην καὶ τοιαύτην συμβαίνει γίνεσθαι τὴν δύναμιν τοῦ πολιτεύματος ὥστε μὴτε παραλείπεσθαι τῶν δεόντων μηδὲν, ... ὅταν γε μὴν πάλιν ἀπολυθέντες τῶν ἐκτὸς φόβων ἐνδιατρίβωσι ταῖς εὐτυχίαις καὶ περιουσίαις ταῖς ἐκ τῶν κατορθωμάτων, ἀπολαύοντες τῆς εὐδαιμονίας, καὶ ὑποκολακευόμενοι καὶ ὀρθομυῶντες τρέπωνται πρὸς ὕβριν καὶ πρὸς ὑπερηφάνιαν²⁶...*

21. Πολυβ. 6,57,5-9 (597-598).

22. Βλ. Cat. 10,4.

23. *igitur ex divitiis iuventutem luxuria atque avaritia cum superbia invasere* (Cat. 12,2)· πβ. Cat. 5,8· 11,5· 25,2-4· 52,22· Jug. 44,5· 85,43 κ.α.

24. Βλ. Jug. 41,5.

25. *δυνεὶν δὲ τρόπων ὄντων, καθ' οὓς φθείρεσθαι πέφυκε πᾶν γένος πολιτείας, τοῦ μὲν ἔξωθεν, τοῦ δ' ἐν αὐτοῖς φυομένου, τὸν μὲν ἐκτὸς ἄστατον ἔχειν συμβαίνει τὴν θεωρίαν, τὸν δ' ἐξ αὐτῶν τεταγμένην* (Πολύβ. 6,57,2 (597)).

26. Πολύβ. 6,18,2 (558).

Το θέμα του *ξέωθεν φόβου* (*metus hostilis*) και της καθοριστικής επιδράσεώς του στην πορεία των ιστορικών γεγονότων, το οποίο είναι κοινό στον Πολύβιο και το Σαλλούστιο, παλαιότεροι ερευνητές ανάγουν σε κοινό τόπο των ελληνικών ρητορικών σχολών²⁷. Αντίθετα ο Richard Frank στην πρόσφατη μελέτη του, κατά την οποία ερεύνησε το θέμα αυτό με βάση τις κύριες έννοιες (*φόβος*, *ξέωθεν* και *συμφρονεῖν* - *συνεργεῖν*) του ανωτέρω χωρίου του Πολυβίου και με τη βοήθεια ηλεκτρονικού υπολογιστή, διατύπωσε την άποψη ότι πρόκειται για γνώμη και πολιτική σκέψη ρωμαϊκή, την οποία παρέλαβε ο Έλληνας ιστορικός²⁸.

Το πρόβλημα αυτό είναι μεγάλο και χρειάζεται ίσως ευρύτερη διερεύνηση. Προκαταρκτικώς όμως θα μπορούσε κανείς να εκφράση κάποια επιφύλαξη για τα αποτελέσματα της έρευνας με ηλεκτρονικά μέσα, όταν δεν έχη εξαντληθή όλο το φάσμα των συνωνύμων εννοιών. Αλλά και τότε τα πορίσματα δεν θα αφορούν παρά μόνο τα σωζόμενα έργα, τα οποία είναι μικρό ποσοστημόριο των έργων της αρχαίας ελληνικής γραμματείας.

Παρά ταύτα και εξ όσων είναι μέχρι σήμερα γνωστά, νομίζω ότι ο πυρήνας της αντιλήψεως ότι η εξωτερική πίεση και ο κίνδυνος εκ μέρους επίφοβων εχθρών αποτελεί συνεκτική δύναμη και παράγοντα σταθεροποιητικό μιας πολιτείας υπάρχει ήδη στον Αριστοτέλη και συνεπώς πρόκειται για ελληνική σκέψη: *αἱ γὰρ πλείσται τῶν τοιούτων πόλεων πολεμοῦσαι μὲν σφύζονται, κατακτησάμεναι δὲ τὴν ἀρχὴν ἀπόλλυνται. τὴν γὰρ βαφὴν ἀνιάσιν, ὥσπερ ὁ σίδηρος, εἰρήνην ἄγοντες... ὁ μὲν γὰρ πόλεμος ἀναγκάζει δικαίους εἶναι καὶ σωφρονεῖν³⁰, ἡ δὲ τῆς εὐτυχίας ἀπόλαυσις καὶ τὸ σχολάζειν μετ' εἰρήνης ὑβριστὰς ποιεῖ μᾶλλον... ἀλλ' ἀσχολοῦντας μὲν καὶ πολεμοῦντας φαίνεσθαι ἀγαθοὺς, εἰρήνην δ' ἄγοντας καὶ σχολάζοντας ἀνδραποδάδεις³¹.*

Από όσα εν συντομία εκτέθηκαν παραπάνω προκύπτει ότι παρ' όλες τις τυχόν διαφοροποιήσεις από έργο σε έργο³² ο *metus hostilis*, ο εξωτερικός κίνδυνος και η εχθρική πίεση, υπήρξε για το Σαλλούστιο ουσιώδης παράγων διαμορφώσεως της ρωμαϊκής ιστορίας και μεγάλη συνεκτική δύναμη της Ρωμαϊκής Πολιτείας και κοινωνίας. Υπήρξε ένα αναγκαίο και ωφέλιμο κακό, που ο ιστορικός θα το προτιμούσε ίσως από τις αλλεπάλληλες εμφύλιες τρικυμίες και την εσωτερική αποσύνθεση, που κατά τη γνώμη του απειλούν το σκάφος της ρωμαϊκής κοινωνίας. Διότι η συναίσθηση του κινδύνου, του πλήθους και της δύναμης των εχθρών καθώς και της ρωμαϊκής ολιγαριθμίας και η ανάγκη επιδίωξης υποχρέωναν τους Ρωμαίους να εμφανίζον ενιαίο αρραγές μέτωπο (*Ἡ ἰσχύς ἐν τῇ ἐνώσει*), αμβλύνοντας τις φυγόκεντρες δυνάμεις και ελαχιστοποιώντας τις φθορογόνες τριβές που δρουν μέσα σε

27. Π6. M. Gelzer, *ό.π.*, σ. 284 (Kleine Schriften II, σ. 59) και F. W. Walbank, *A Historical Commentary on Polybius*, τόμ. I, Oxford 1957, σ. 697.

28. Βλ. R. Frank, *ό.π.*, σ. 24.

29. Τα σχετικά χωρία και τη διβλιογραφία ευρίσκει κανείς στις προμνημονευθείσες εργασίες του M. Gelzer και του R. Frank.

30. Στην Παλαιά Διαθήκη ο φόβος του θείου θεωρείται ως αρχή και βασική προϋπόθεση της σωφροσύνης και της σοφίας: *Ἀρχὴ σοφίας φόβος Κυρίου* (Παροιμ. 1,7).

31. Αριστ. *Πολιτ.* 7,14-15 (1334α).

32. Βλ. Fr. Klingner, *ό.π.*, σ. 166-167 (ανατ. σσ. 2-3).

κάθε κοινωνία. Πρόκειται για μια πραγματικότητα, η οποία επαληθεύτηκε σε πολλές εποχές και πολλούς λαούς. Αυτή είναι η θετική πλευρά του φόβου, την οποία ιδιαίτερα τονίζει ο Σαλλούστιος.

Φυσικά αυτή δεν είναι η μοναδική αντίδραση ατόμων, ομάδων και κοινωνιών, που βρίσκονται κάτω απ' την επήρεια του ισχυρού αυτού συναισθήματος. Το ίδιο αυτό συχνά μεταβάλλεται σε παραλυτικό και διαλυτικό παράγοντα, όπως μαρτυρούν ωρισμένες επιγραμματικές φράσεις, γνωμικά και παροιμίες: *Πάντων τῶν δεινῶν ὁ φόβος μάλιστα καταπλήττει τὰς ψυχὰς*³³. *Ἐνιοι... φοβούμενοι μὴ ληφθέντες ἀποθάνωσι προαποθνήσκουσιν ὑπὸ τοῦ φόβου*³⁴. *Μοῦ 'κοψε ὁ φόβος τὸ αἷμα*³⁵. *Κέρωσε ἅπ' τὸ φόβο του*³⁶. *Ὁ φόβος πίττα ψένει*³⁷ κ.λπ.

*Ὅμως συχνά η ἀνάγκη επιβίωσης μέσα σε ἓνα εχθρικό βιολογικό ἢ κοινωνικοπολιτιστικό περιβάλλον και η λογική συνεργάζονται και επινοοῦν τρόπους αντιμετώπισης της πηγῆς του φόβου. Ἔτσι ἔχομε εκτός των ἄλλων, που ἐκτέθηκαν παραπάνω, και τὸ ἀντίπαλο δέος ἢ τὴν ἰσορροπία τοῦ τρόμου, ὅπως λέγεται στη σύγχρονη εποχή (Φοβάται ο Γιάννος τὸ θεριὸ και τὸ θεριὸ τὸ Γιάννο)*³⁸. Επίσης τους προληπτικούς πολέμους σε ὅλες τις εποχές και συχνά στη ρωμαϊκὴ ἱστορία, προκειμένου να αντιμετωπισθῆ ὁ κίνδυνος και τὸ κακό ἐν τῇ γενέσει τοῦ (*Omne malum nascens facile opprimitur*) ἢ τὴν πραγματικότητα που εκφράζουν οἱ παροιμίες: *Ὁ φόβος τὸν ἔκανε παλληκάρι*,³⁸ *Timor addit alas pedibus*, *Ὁ φόβος δίνει φτερά*³⁹, *Ὁ φόβος κάνει φτερά*⁴⁰, *Ὁ φόβος κάνει πόδια / κ' ἡ πείνα δόντια*⁴¹, *Ἀπ' τὸ φόβο τους ἔγιναν λαοί*⁴², *Ὁ φόβος φυλάει τὰ ἔρημα*⁴³ κ.λπ.

Ἀντίθετα τὰ ποθητὰ κοινωνικά αγαθὰ, ὅπως εἶναι ἡ ἀσφάλεια και ἀμεριμνησία, ὁ πλοῦτος, ἡ ἔλλειψη δυσκολιών, ἡ *εὐπετεία*, ὅπως θα ἔλεγε ὁ Δημόκριτος⁴⁴ συχνά ἀμβλύνουν τις σωματικές και ψυχοπνευματικές δυνάμεις και οδηγοῦν τις κοινωνίες και τὰ κράτη σε ἠθική χαλάρωση και παρακμῆ. Διότι ἡ ἔλλειψη φόβου, πίεσης ἢ δυσκολιών, που ἀναγκάζουν τὰ άτομα και τις κοινωνίες να διατηροῦνται σε εγρηγορση και συγκρότηση των δημιουργικῶν δυνάμεων τῆς προσωπικότητάς τους, ἀπελευθερώνει τις ἐγγενεῖς στὴν ἀνθρώπινη φύση ἀδυναμίες και τις καταπιεσμένες χαοτικές δυνάμεις, που οδηγοῦν συχνά σε ἀτομικές και κοινωνικές συγκρούσεις και σε

33. Ξεν. *Κύρου παιδ.* 3,25.

34. *Ibidem*.

35. ΚΛ. (=Κέντρον Ἐρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, χφ.) αρ. 2285, σ.160, αρ. 20 (συλλ. Ἀντ. Μανούσου, Ἑπειρος και Ἑπτάνησα (;) 1880 (;).

36. Παροιμία τῆς Ἐυρυτανίας.

37. ΚΛ. αρ. 712, σ.83 (συλλ. Παντ. Μελανοφρύδη, Χαλδία 1911).

38. Στερεοελλαδίτικη παροιμία.

39. ΚΛ. αρ. 2268Γ, σ. 727 (συλλ. Χρ. Κορύλλου, Ἀχαΐα 1840-1926 (;).

40. ΚΛ. αρ. 883, σσ. 515, 720 (συλλ. Κ.Νεστορίδη, Λακωνία κ.α. τόποι 1928 (;).

41. Βλ. Δημ. Σ. Λουκάτου, *Κεφαλονίτικα γνωμικά*, Ἀθήναι 1952, σ. 34.

42. Παροιμία τῆς Ἐυρυτανίας.

43. Βλ. Ἀρ. Κριάρη, *Πλήρης συλλογὴ Κρητικῶν δημοδῶν ἀσμάτων*, ἐκδ. 6', ἐν Ἀθήναις 1920-1921, σ. 412. Ἀγθσ. Σγουρίτσα, *Γνωμικά ἐν Βασσαράῳ*, Μαλεβός, ἐτ. Δ' (1923), αρ. 31, σ.170 και Δημ. Σ. Λουκάτου, *ὁ.π.*, σ.160.

44. *Πάντων κάκιστον ἢ εὐπετεία παιδεῦσαι τὴν νεότητα· αὕτη γάρ ἐστιν ἢ τίκει τὰς ἡδονὰς ταύτας, ἔξ ὧν ἡ κακότης γίνεται.* (Δημοκρ. Ἀπόσπ. 178 Diels).

σφοδρούς κομματικούς αγώνες ή τυραννίες ή εμφυλίους πολέμους, όπως εκείνους που εσπάραξαν τη Ρώμη, όταν εξέλιπε ο μεγάλος εξωτερικός κίνδυνος, ο *metus hostilis*, τον οποίο αντιπροσώπευε κυρίως η κρραταϊά φοινικική αποικία της Βορείου Αφρικής.

Δεν υπάρχει λοιπόν για τον απαισιόδοξο και «ρομαντικό» Ρωμαίο ιστορικό οδός σωτηρίας για τη Ρώμη και για τις κοινωνίες και πολιτείες που βρίσκονται σε παρόμοια με εκείνη θέση; Υπάρχει μια και μόνη στενή ατραπός: Η επίτευξη της εσωτερικής ισορροπίας της κοινωνίας, που ο Σαλλούστιος τη βλέπει ως συνέπεια του φόβου, με την αυτοσυγκράτηση και αυτοπειθαρχία, τη δικαιοσύνη και την εργατικότητα, με μια λέξη με την *virtus*. Αλλοιώς απειλούνται με διάλυση ή απώλεια της ανεξαρτησίας τους και της ηγεμονίας, αφού κατά το Ρωμαίο ιστορικό η δύναμη και η εξουσία περνάει πάντα απ' τον κατώτερο στα χέρια του ηθικά ανώτερου λαού: *ita imperium semper ad optimum quemque a minus bono transfertur*⁴⁵. Αυτός είναι ένας άλλος φόβος, που, αν συνειδητοποιηθή, μπορεί — κατά τον συγγραφέα — να αλλάξει τον ρου της ιστορίας και να αποδειχθή σωτήριος. Ο φόβος δε αυτός και η αγωνία για το μέλλον της ρωμαϊκής κοινωνίας και της Ρωμαϊκής Πολιτείας μαζί με τη συγγραφική φιλοδοξία είναι πιθανότατα ο βασικός λόγος για τον οποίο ο Σαλλούστιος αντάλλαξε το ξίφος με τη γραφίδα του ιστορικού.

Πανεπιστήμιο Αθηνών

45. Cat. 2,6.

SUMMARY
METUS HOSTILIS AS A FACTOR OF ROMAN HISTORY
ACCORDING TO SALLUST

According to Sallust and his main model Thucydides, *ingenium humanum* or *natura hominum* (*φύσις ἀνθρώπων*) is one of the basic powers which move history. The sentiment of fear (*metus*) possesses a central place in human nature. Among the many aspects of fear, we examine here Rome's fear of its enemies.

The existence of strong and dreadful enemies, among which Carthage had the first place, held the Roman people in the proper course and measure, in *concordia* and *virtus*, whereas the destruction of the *aemula imperi Romani* started all the evils in Roman society.

So Sallust presents the positive side of fear: it is a means to equalize the social contrasts and avoid the conflicts. But there are many other aspects and effects of fear which influences human life, and that are expressed by some sayings and proverbs: *Timor addit alas pedibus, He died from fear* etc.

On the other hand, the lack of fear and pressure from outside and easy living (*εὐπείθει*) lead individuals and societies into the relaxing of morals and decline, because they liberate all the vices and evil hidden in the human soul.

The theory of the positive influence of external pressure and fear on the Roman State, which we find in Polybios, Sallust, Augustine and other writers, seems to be rather Greek than Roman: its first nucleus has been found in the Politics of Aristotle.

The fear that Romans will lose the hegemony of the world (*imperium*) after the relaxing of morals effected by lack of foreign fear and pressure together with his writer's ambition seem to be the principal reason for why Sallust exchanged the sword of the warrior for the pen of the historian.

DEMETRIOS E. KOUTROUBAS
University of Athens